

ЗАПРОШУЄМО ДО ДИСКУСІЇ

УДК 910.1:908

doi: <https://doi.org/10.15407/ugz2018.01.063>

Б.О.Чернов

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет Імені Григорія Сковороди

ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ

Мета цієї публікації - всебічно обґрунтувати методологічну сутність та об'єкт географічного краєзнавства. Проведено аналіз літературних джерел, у яких пропонується об'єкт географічного краєзнавства без належного теоретико-методологічного обґрунтування, а також положення щодо загального краєзнавства. Обґрунтовано теоретичну сутність географічного краєзнавства, а також об'єкта його дослідження – рідного краю як природно-суспільної системи у межах мезорайону (адміністративної області) з його складовими системами нижчого рангу (мікрорайонами) та дрібнішими утвореннями (населеними пунктами, громадами). Визначено основні методи дослідження, закономірності й закони, що становлять методологічні засади географічного краєзнавства.

Ключові слова: краєзнавство; географічне краєзнавство; конкретно-наукові методи; об'єкт; методи дослідження; закономірності.

B.O. Chernov

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

GEOGRAPHICAL REGIONAL STUDIES: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ESSENCE

The purpose of this publication is to comprehensively substantiate the methodological essence of geographical regional studies. An analysis of literary sources in which the object of geographic studies is offered without proper theoretical and methodological substantiation, as well as the provisions on general regional studies. The theoretical essence of geographic regional studies and its object of research - the native land as a natural-social system within the mesorayon (administrative region) and its constituent systems of the lower rank (microdistricts) and smaller formations (settlements, communities) is substantiated. The basic methods of research, regularities and laws, which form the methodological principles of geographical regional studies are determined.

Keywords: regional studies; geographical regional studies; concrete scientific methods; object; methods of research; regularities.

Актуальність теми дослідження

Краєзнавство, вивчаючи особливості природи, населення, господарства, історії та культури, науки й релігійних вірувань, звичаїв, обрядів та екологічних проблем у рідному краї, є інтегрованою (комплексною) наукою. Географічне, історичне, екологічне, літературне, етнографічне, мистецтвознавче, лінгвістичне, сакральне (релігійне), археологічне краєзнавство вивчають один і той самий об'єкт – *рідний край*, досліджуючи його всебічно за допомогою загальнонаукових та конкретних для кожної краєзнавчої науки методів.

Нині сучасне географічне краєзнавство дедалі більше стає динамічною наукою. Потік нових знань і досліджень, нових підходів, а також складність проблем, що виникають у рідному краї, бе-

зупинно зростають. Водночас зростає й актуальність краєзнавчих досліджень, зокрема необхідність теоретико-методологічних положень.

Проблема методологічного забезпечення краєзнавства була поставлена ще у 2001 р. в Указі Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», а у 2002 р. в Постанові Кабінету Міністрів (№789 від 10.06) «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року» вказується, що «краєзнавство залишається недостатньо розвинутою галуззю науки, про що свідчить відсутність загальнотеоретичних розробок...і термінології в цій галузі».

Недостатньо обґрунтована методологічна сутність географічного краєзнавства, що спричинює суттєві розбіжності у визначенні його об'єкта,

© Б.О. Чернов, 2018

істотно відбивається на формулюванні завдань наукового, навчального і позакласного шкільного краєзнавства, зокрема й географічного, організації краєзнавчих досліджень в рідному краї та досліджень під час туристсько-краєзнавчих походів і подорожей.

Стан вивчення питання

Географічному краєзнавству загалом присвячено чимало праць, проте в них не ставилося завдання його методологічного обґрунтування. Це питання порушили, зокрема, дослідники Я.І.Жупанський і В.П.Круль, з'ясувавши роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства [3, с. 3-4], географічні засади сучасного національного краєзнавства і обґрунтувавши *об'єкт і предмет національного краєзнавства* [5].

Звертались до теоретичних питань географічного краєзнавства також М.М.Паламарчук та О.М.Паламарчук [10], П.Г.Шищенко [15], В. Круль і Г. Круль [7]. З цих питань були захищені докторські (М.П.Крачило, В.В.Обозний, М.Ю.Костиця) та кандидатські (В.В.Бенедюк, Г.А.Лисичарова, Н.Г.Побидайло) дисертації.

При значній кількості наукових джерел з питань загального і географічного краєзнавства залишилось ще багато нез'ясованих питань.

Мета цієї публікації - всебічно обґрунтувати методологічну сутність, а також об'єкт географічного краєзнавства.

Виклад основного матеріалу

На початку 90-х років ХХ ст. був сплеск пропозицій щодо визначення об'єкта географічного краєзнавства: у вигляді історико-географічних областей [3, с. 12-13], історико-географічних районів [3, с. 4-6], історико-географічних країв [8]. За основу виділення історико-географічних областей було взято такі географічні чинники: «окремі регіони відокремлюються один від одного природними кордонами – річками та горами і розташовані в межах вододільних рівнин (Поділля), або в межах водозбірного басейну чи його частини (Полісся, Буковина). Інші межі історичних областей збігаються з тектонічними структурами (Розточчя, Донецький кряж)» [3, с. 12-13].

Історико-географічних країв О.М.Маринич виділяв 9: Донецький, Лівобережно-Придніпровський, Запорізько-Дніпровський, Київсько-Придніпровський, Причорноморський, Кримський, Львівсько-Волинський і Українсько-Карпатський

[8, с. 10-12], В.В.Обозний – також 9 країв, але з істотно іншим районуванням – Волинський, Донецький, Запорізько-Придніпровський, Карпатський, Київсько-Придніпровський, Кримський, Подільський, Причорноморський і Слобожанський [9, с. 52-57].

Ще у 1972 р. В.О. Анучин зазначав, що на заселеній території існують не тільки комплекси природних елементів геосередовища, які об'єднуються географами у фізико-географічні райони, не тільки комплекси суспільних її елементів, які становлять поєднання територіально-виробничих комплексів, але й ще більш складна мозаїка територіальних комплексів геосередовища загалом. Подібні комплекси мають особливі межі. Далі автор наголошує, що правильніше, ймовірно, їх називати історико-географічними, тому що виникають вони у процесі історичного розвитку суспільства, в органічному зв'язку з розвитком природи. Специфічні історичні особливості в розвитку суспільства були визначальним чинником їх формування. Ці історико-географічні кордони іноді збігаються з фізико-географічними рубежами, іноді з економіко-географічними межами. Але цей збіг, хоча й має свої причини, скоріше виняток. Розділ регіональної географії, що вивчає територіальні комплекси геосередовища в історико-географічних межах, ми називаємо *країнознавством* [1, с. 263-264].

Я.І.Жупанський і В.П.Круль стверджували, що «сучасне краєзнавство, яке донедавна не мало власного обличчя, стало *українським краєзнавством*, тобто набуло рис суто національної дисципліни» [5, с. 53; 3, с. 3] і далі підкреслювали: «Тоді регіони для вивчення виокремлюються не просто як якісь абстрактні географічні одиниці, а за тим, наскільки вони вписуються в загальноукраїнський простір і творять єдиний державний організм: історія краю буде не хронологічним переліком подій, а стане нерозривною ланкою українського історичного ланцюга в загальносвітовому масштабі, доповнюючи його місцевими сюжетами...». Крім того, автори стверджують, що «в умовах нинішньої переорієнтації краєзнавства, надання йому статусу національного воно вже не вписується в шкільний курс географії, рамки якої для національного краєзнавства стають затісними» [3, с.4].

На думку В.Бойко, «Аналіз існуючих регіо-

нальних підручників свідчить про їх значну різноманітність і за об'єктами географічного опису, і за докладністю викладу, і за наповнюваністю матеріалами краєзнавчого спрямування. Це означає, що до їх створення потрібний єдиний глибоко й всебічно опрацьований підхід, який би виключав наявні змістові неточності й розбіжності. Для цього необхідно виробити типову схему підручника «Рідний край» [2, с. 2].

Є й інші спроби визначити об'єкт географічного краєзнавства. Так, Л.І. Воропай, М.М. Куниця та М.О. Куниця «об'єктом краєзнавства вважають особливий полігенетичний тип цілісності – природно-демосоціально-виробничі системи (ПДСВС)..., які мають глибоке генетичне коріння, ...еволюціонуючи від ПТК через історико-географічні системи (ІГС) різних історичних епох до сучасних ПДСВС або геотехсистем (ГТС)» [3, с. 8]. У цих абревіатурах важко вловити цілісність об'єкта, оскільки названі системи мають різні територіальні розміри і структуру.

П.Г. Шищенко доводить, що на території України досить чітко спостерігається диференціація на ландшафтно-етногосподарські системи (ЛЕГ-системи): ЛЕГ-природні зони, ЛЕГ-історико-географічні краї, ЛЕГ-області і ЛЕГ-адміністративні райони. Він вважає, що «наукове географічне краєзнавство має своїм об'єктом територію як цілісний етноландшафтно-господарський феномен, у межах якого функціонально пов'язані природні умови і природні ресурси, етнос, господарювання, матеріальні і духовні надбання» [15, с. 1], проте при цьому не конкретизує, яка ж саме територія з перерахованих є об'єктом географічного краєзнавства.

Спробу на сучасному рівні розмежувати краєзнавство і географічне краєзнавство зробили В. Круль і Г. Круль на основі огляду 58 робіт з краєзнавства і дійшли закономірного висновку, що краєзнавство – синтетична наука. Сутнісною основою краєзнавства автори цілком справедливо вважають територію, час і людину, що дає підстави **загальне національне краєзнавство** диференціювати на географічне, історичне і суспільне, оскільки об'єднуючим є початковий елемент – територія, то географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства [7, с. 4].

Слід наголосити, що Л.Г. Руденко [11] акцен-

тує увагу на тому, що «територіальність, конкретна прив'язка дослідження до території є однією з найважливіших ознак географічних досліджень».

Вважається, що дослідження Я.І. Жупанського і В.П. Круля за змістом цілеспрямоване на загальне краєзнавство, а не на суто географічне. Крім того, слід додати, що історико-географічні краї в Україні тривалий час не зберігають «цілісності етноландшафтно-господарського феномена». Вони поділені на адміністративні області, в яких склалися своя ментальність, фізіологічні особливості людей, їх матеріальна і духовна культура та спосіб життєдіяльності.

М.М. Паламарчук і О.М. Паламарчук слушно зауважили, що об'єкт вивчення географічного краєзнавства «не можна зводити тільки до природно-виробничої системи рідного краю», і запропонували об'єктом географічного краєзнавства вважати суспільно-територіальний комплекс – СТК [10, с. 3]. Слід зазначити, що у цьому визначенні надано перевагу широкому поняттю «суспільно-територіальний комплекс», у якому природний компонент залишається осторонь, хоча і вважається, що суспільство обов'язково взаємодіє з природою.

На основі застосування методу «дерева цілей», або граф-дерева (М.Г. Давидов і В.А. Лисичкін, 1977) (виражає відношення між етапами або проблемами рівнів досягнення певних цілей, означених як окремі елементи дерева – від стовбура до прожилок листя) було здійснено кількісно-якісне оцінювання пріоритету напрямів розвитку географічного краєзнавства, яке засвідчило, що методології географічного краєзнавства приділялося недостатньо уваги впродовж історії його розвитку у ХХ і на початку ХХІ століття (таблиця 1).

Певні розриви у хронології географічного краєзнавства нівелюються «законом великих чисел».

Вихідною методологічною основою для розуміння характеру взаємозв'язків у географії загалом і географічному краєзнавстві зокрема є уявлення про єдність світу, про об'єктивно існуючий взаємозв'язок одиничного, особливого і загального. Вивчаючи рідний край, потрібно розуміти, що йому поряд з одиничними, індивідуальними властивостями притаманні й загальні, характерні для країни і світу загалом. Усе це потребує від географічного краєзнавства як науки вдосконалення

Аналіз літературних джерел з географічного краєзнавства в системі «дерева цілей», 1922-2016 роки*

Визначення основних напрямів	Кількість публікацій
Форми шкільного географічного краєзнавства, поелементні дослідження природи, населення, господарства, краєзнавчий принцип навчання	3928
Теорія шкільного географічного краєзнавства. Персоналії. Методи дослідження, історія розвитку	581, з них 50 персоналій (на 1991 р.)
Географічне краєзнавство у ВНЗ, краєзнавча перепідготовка учителів географії	372
Науково-практичні (прикладні) краєзнавчо-географічні дослідження	2115 (дано неповно)
Методологічна основа географічного краєзнавства, об'єкт, предмет, методи дослідження	9

*Примітка: не враховано численні популярні статті та брошури загальноописового характеру (наприклад, М. Костиця є автором численних газетних публікацій з краєзнавства, краєзнавчих карт і путівників).

його дослідницького апарату і висуває на перший план проблему методологічних засад.

Натомість, у методології науки наприкінці 70-х рр. ХХ ст. розпочався прискорений процес диференціації методологічного знання.

Загальні закони діалектичного розвитку втілюються в конкретно-специфічні форми, які пов'язані між собою згідно зі структурою взаємодії категорій «загальне», «особливе» і «окреме»¹. Врахування цієї закономірності дало можливість з'ясувати взаємовідношення між географією, загальним краєзнавством і географічним краєзнавством як загальне, особливе і окреме.

На рівні загальнонаукової методології наукового пізнання краєзнавство досліджується як надзвичайно складна і багатогранна дійсність, на рівні конкретно-наукової методології визначаються його об'єкт, предмет, завдання дослідження, сукупність дослідницьких засобів, а також форма уявлення про послідовність у процесі розв'язання завдань (Д.П. Горський, 1982, 1988). Це дало змогу обґрунтувати об'єкт і методи дослідження географічного краєзнавства.

Конкретно-наукова методологічна сутність дослідження географічного краєзнавства ґрунтується на загальних філософських положеннях теорії пізнання дійсності, яка передбачає застосування загальнонаукових принципів – історичного, ді-

алектичного, системного, логічного, інформаційного – для розкриття взаємозв'язків і взаємодії філософського і конкретно-наукового знання (А.Л. Сіманов, 1986). Крім того, спираючись на класифікацію наукових теорій І.В. Блауберга і Е.Г. Юдіна (1973), визначено, що теорія географічного краєзнавства відноситься до класу проблемно-змістовних теорій, які відтворюють емпіричну реальність мезорайону. Методологічні ідеї набувають тут чіткої прикладної інтерпретації.

Застосування конкретно-наукової методології, аналіз запропонованих вченими і власних визначень дали підстави вважати об'єктом географічного краєзнавства просторову (територіальну) природно-суспільну систему (ПСС) рідного краю як складну, відкриту і добре впорядковану систему, складовими частинами якої є природно-територіальний (ПТК), соціально-територіальний (СТК) і виробничо-територіальний (ТВК) комплекси мезорайону (адміністративної області) та мікрорайонів (адміністративних районів) і більш дрібного поділу районування.

Природно-суспільна система адміністративної області є об'єктом вивчення всіх напрямів краєзнавства: історичного, екологічного, літературного, мистецтвознавчого, етнографічного, лінгвістичного, сакрального, археологічного та інших. Тобто, ПСС, базуючись на об'єктно-предметній сутності географії, не ігнорує підходи суміжних краєзнавчих наук.

¹ Діалектика розвитку наукового пізнання. В 4-х т. Т.2. Москва 1982. С.5-14.

Чому природно-суспільна система саме в межах мезорайону (адміністративної області) пропонується як об'єкт географічного краєзнавства?

У численних публікаціях вітчизняних і зарубіжних авторів підкреслюється зростаюче значення мезорайонів у наукових географічних дослідженнях і житті країни, оскільки мезорайони мають найбільш оптимальні можливості для розміщення виробничої і соціальної інфраструктури без значних вилучень земельного фонду, для зменшення впливу виробничої інфраструктури на трансформацію природних ландшафтів, кращі можливості для покращення системи розселення, для оздоровлення жителів краю і організації їх відпочинку тощо.

Важливою особливістю мезорайону є його природно-суспільна цілісність з одиницею адміністративно-територіального устрою України – областю. За М.Д. Пістунюм і А.Л. Мельничуком (2010), регіональне (на рівні мезорайону) самоврядування – це реальна здатність територіальної громади самостійно вирішувати питання розвитку регіону в межах існуючого законодавства.

Висновки

Отже, географічне краєзнавство як природничо-суспільна наука являє собою систему знань, яка відображає різні взаємопов'язані елементи рідного краю – унікальність природи, систему розселення етнічних груп, що склалася історично, особливості розвитку господарства і духовної культури, природні й історико-археологічні пам'ятки культури, заповідні території.

Кожна ПСС формується на конкретній території, окресленій певними координатами, харак-

теризується природно-суспільною єдністю, за роки існування набули значного розвитку усі її підсистеми: природна, економічна, соціальна, політична та демографічна, які створили власну унікальність [6].

Складні процеси, що відбуваються в природно-суспільній системі, потребують комплексного дослідження із застосуванням таких методів як джерелознавчий, історичний, кількісний, статистичний, польових досліджень, експериментальний, порівняльно-географічний, просторового аналізу, спостережень і мистецтва опису. Важливе значення має комплексне картографування і математичне моделювання.

Основними категоріями (законами і закономірностями) географічного краєзнавства є такі: закономірність просторової організації природи і суспільства в межах ПСС; закон просторової концентрації життя людей (концентровані акумуляції) на території рідного краю; ієрархічна упорядкованість територіальних одиниць в самій ПСС (мікрорайонів і дрібніших утворень, нині громад); зростання впливу соціальних чинників на цілісну еволюцію ПТК рідного краю; зростання впливу виробничих зв'язків на все нові й нові елементи ландшафту рідного краю; зростання маси штучних елементів географічного середовища в рідному краї.

Є інші, ще не встановлені закономірності, які формуються у зв'язку з поширенням приватного господарювання у рідному краї і подальшим розвитком суспільства.

Методологічні засади географічного краєзнавства є також основою теоретичного обґрунтування географічного краєзнавства у вищій та загальноосвітній школі.

References [Література]

1. Anuchin V.A. (1972). *Theoretical Fundamentals of Geography*. Moscow. [In Russian]. [Анучин В.А. Теоретические основы географии. Москва, 1972. 430 с.]
2. Boiko B. (2000). Native Land, Stepson Geography (Current State, Problems and Prospects of the Existence of the School Course). *Kraieznavstvo. Neohrafiia. Turyzm*, 1-2. [In Ukrainian]. [Бойко В. «Рідний край» – пасинок географії (сучасний стан, проблеми та перспективи існування шкільного курсу) // Краєзнавство. Географія. Туризм. 2000. С. 1-2.]
3. *Evolutionary and Geographic Foundations of Regional Studies*. Zhytomyr, 8-9. [In Ukrainian]. [Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. Житомир, 1992.]
4. Golikov N.F., Kryzhko V.V., Chernov B.A. (1984). *Methodological Essence of Infrastructure Geography*. Zaporozhye. [In Russian]. [Голиков Н.Ф., Крыжко В.В., Чернов Б.А. Методологическая сущность географии инфраструктуры. Запорожье, 1984. 71с.]
5. Zhupanskyi Ya.I., Krul V.P. (1993). On the Geographic Principles of Present National Regional Studies. *Ukrainian geographical journal*, 3, 52-55. [In Ukrainian]. [Жупанський Я.І., Круль В.П. До питання про географічні засади сучасного національного краєзнавства // Укр. геогр. журн. 1993. № 3. С. 52-55.]
6. Malska M.P., Antoniuk N.V., Zanko Yu.S., Hanych N.M. (2012). *Regional Studies: Theory and Practice*. Textbook. Kyiv. [In Ukrainian].

- [Країнознавство: теорія та практика. Підручник / М.П.Мальська, Н.В.Антонюк, Ю.С.Занько, Н.М.Ганич. Київ, 2012. 528 с.]
7. Krul V., Krul H. The Essence and Structural Content of Regional Studies, Object and Subject Basis of Geographic and Regional Studies Researches. *History of Ukrainian Geography*. URL: <http://ukr-tur/narod.ru> [In Ukrainian].
[Круль В., Круль Г. Сутність і структурний зміст краєзнавства, об'єктно-предметна основа географо-краєзнавчих досліджень // Історія української географії. URL: <http://ukr-tur/narod.ru>]
  8. Marynych O.M. (1993). Ukraine: Historical and Geographical Country. *Kraieznavstvo*, 1, 8-12. [In Ukrainian].
[Маринич О.М. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. 1993. № 1. С. 8-12.]
  9. Oboznyi V.V. (1977). *Regional Studies* : Textbook-Practical work. Kyiv. [In Ukrainian].
[Обозний В.В. Краєзнавство: Навч. посібник-практикум. Київ, 1977. 265 с.]
  10. Palamarchuk M.M., Palamarchuk O.M. (1994). The Theoretical Basis of Geographical Regional Studies and Social Division into Districts. *The Current State and Prospects of the Study of Geography of his Native Land in Schools*. Kharkiv, 1-4. [In Ukrainian].
[Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах. Харків, 1994. С.1-4.]
  11. Rudenko L.H. (2011). Opening speech. *Ukrainian geographical journal*, 1, 5. [In Ukrainian].
[Руденко Л.Г. Вступне слово // Укр. геогр. журн. 2011. № 1. С. 5.]
  12. Svatkov M.M., Chernov B.O. (1994). Regional Studies. *Narodoznavstvo*. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 1-2, 114-115. [In Ukrainian].
[Сватков М.М., Чернов Б.О. Країнознавство // Народознавство. Наук.-методичні матеріали. Переяслав-Хмельницький, 1994. Зб. 1-2. С.114-115.]
  13. Chernov B.A. (1981). *Methodological Basis of Geographical Regional Studies: Methodological Recommendations*. Part 1. Zaporozhye. [In Russian].
[Чернов Б.А. Методологическая основа географического краеведения: Методические рекомендации. Запорожье, 1981. Ч. 1. 48 с.]
  14. Chernov B., Kotsur V., Tysovskaya O. (1998). General Historical and Geographical Regularities, the Basis of Analysis of Native Land. *Pereiaslav Land and the Spiritual World*. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 104-105. [In Ukrainian].
[Чернов Б., Коцур В., Тисовська О. Загальні історико-географічні закономірності – основа аналізу розвитку рідного краю // Переяславська земля і духовний світ людини. Переяслав-Хмельницький, 1998. С. 104-105.]
  15. Shyshchenko P. (2000). The Essence of Geographical Regional Studies. *Kraieznavstvo*. *Neohrafiia*. *Turyzm*. 42, 1-2. [In Ukrainian].
[Шищенко П. Сутність географічного краєзнавства // Краєзнавство. Географія. Туризм. 2000. № 42. С. 1-2.]

Стаття надійшла до редакції 15.12.2017

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ
«Український географічний журнал»
на 2018 рік

Передплатний індекс за Каталогом
видань України. Преса поштою

74513